

Ա Ր Վ Ե Ս Ս Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
ART STUDIES

ՀՏԴ՝ 7.072.2

DOI: 10.52971/18294316-2021.1-142

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԻԲՐԵՎ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐԻ
ԿՐՈՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Արաքս Մարգարյան

Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ

Բանալի բառեր՝ *աշխարհաճանաչողություն, հեթանոսություն, կուլտ, միաստվածություն, տաճար, ճարտարապետություն, քրմեր, Զվարթնոց, մշակույթ:*

Հողվածում դիտարկվում են հայ մշակույթի ինքնատիպությունը և նրա զարգացման փուլերի հաջորդական փոխկապվածությունը, որում կարելի է տեսնել մեկ ընդհանուր աշխարհաճանաչողական հենք: Այն շաղկապում է թե՛ հեթանոսության և թե՛ քրիստոնեության շրջանի գիտելիքներն ու մշակութային արժեքամակարգը: Քրիստոնեությունը չխախտեց հին օրենքները, այլ որդեգրեց հեթանոսական ըմբռնումները բնության տարրերի, մարդկային բնության ու էության մասին: Այս երևույթը ամենից լավ բնութագրում են Քրիստոսի խոսքերը. «Մի՛ կարծեք, թե օրենքը կամ մարգարեներին ջնջելու եկա, չեկա ջնջելու, այլ լրացնելու»¹:

Նախաբան. Միաստվածության պաշտամունքը հայ իրականության մեջ կապվում է Արա Գեղեցիկի հետ: Հայ հեթանոսական աստված Արան խորհրդանշում էր հոգու հարության գաղափարը: Արայի հոգին բարձրանում է երկինք, սակայն աստվածներն այն վերադարձնում են, որպեսզի Արան իր տեսածը պատմեր ու տարածեր երկրի վրա²: Արան մարդ էր դառնում հոգու վերադարձով՝ Քրիստոսի նման ամբողջացնելով հարության գաղափարը: Ըստ Ղափանցյանի՝ «Հայ քրիստոնեական եկեղեցին, ընդգրկելով Արայի և հեթանոսական պաշտամունքի այլ հոգևոր փշուրներ, դարձավ մի տեսակ

¹ Նոր Կտակարան, Էջմիածին, 1975, էջ 12 (Ավետարան ըստ Մատթեոսի):

² Платон, Сочинения в трех томах. Т III. Москва. Изд. «Мысль». -1971. С. 447.

ազգային ձևավորվածություն՝ ի հակադրություն ճնշող պետությունների նույն քրիստոնեական կրոնների... Հեթանոսական գաղափարները, Ծով, Երկինք, Երկիր եռյակ աստվածությունների փոխարեն, հանդես եկան սուրբ երրորդության՝ Հայր, Որդի, Սուրբ Հոգի, իսկ Ծովինարի փոխարեն՝ Կույս Մարիամը (որպես երկրի, մայրության խորհրդանիշ), որը հղիանում է Աստծո հոգով, և նրա որդու՝ Քրիստոսի ծնունդով սկսվում է նոր գաղափարախոսության ծնունդը»³: Հայքի քրիստոնեացումից հետո հայոց քրիստոնեական մշակույթի մեջ սկսվում են երևալ պաշտամունքային տարրեր, որոնք ոչ մի կապ չունեն քրիստոնեական դավանաբանության ու կանոնիկ գրքերի հետ: Օրինակ՝

• Այծի պատկերները եկեղեցիների պատերին (Մբ Հռիփսիմե, Մբ Գեղարդ և այլն): Քրիստոնյաների մեջ այծը հեթանոսների խորհրդանշանն էր:

• Ցլին հոշոտող առյուծի պատկերներ (Ցախաց քար, Մակարավանք և այլն): Մա Միհրի պաշտամունքի կենտրոնական սյուժեներից է, և առյուծի պատկերը ներկայացնում է Միհր-Արեգակին:

• Ազգային դիցարանի դիցանունների գաղափարագիր նշանագրերի գործածությունը որպես զարդանախշ (եկեղեցիների պատերին, խաչքարերի վրա, գորգերում):

• Օձի պատկերներ եկեղեցիների տարբեր մասերում:

• Նշանագիր իմաստոց (գաղափարագիր գրանշաններ) ցուցակների հայտնվելը մատյաններում: Այդ ցուցակներում ներկայացվում են 400-ից ավել նշանագրեր և նրանց ընթերցումները: Դրանց հնագույն նմուշները ժայռապատկերներում են⁴:

Հայերը իրենց աշխարհաճանաչողությունից չհեռացան, այլ յուրովի բացահայտեցին նոր գաղափարախոսությունը և նույնացրին այն նախկին տիեզերական ըմբռնումներին՝ ներդնելով դրանք ժամանակի պաշտամունքային կառույցների մեջ: Ուստի հոգու գալստյան արտահայտությունը տեղ է գտել նրանց նվիրված պաշտամունքային կառույցների ձևերում և, ըստ Կ. Ավետիսյանի, արտահայտվել հոգու, երկնքի ու երկրի կապի մեջ⁵:

Հայ քրիստոնեական մտածողությունն իր արայական բնապաշտական, բնափիլիսոփայական հասկացություններից հեռու չգնաց, այլ բացահայտելով ինքն իրեն, հասավ իր հնագույն հասկացությունների ու ձևերի կատարելությանը⁶: Այն հնարավորություն տվեց հեթանոսական տաճարները սրբազործելու քրիստոնեական եկեղեցիների: «Էջմիածնի հիմնարկությունն են գոնե մեկ-երկու տարի առաջ, - գրում է Թորոս Թորամանյանը⁷, - մեհենական ձևը սրբազործվեցավ հայոց քրիստոնեական եկեղեցիների համար: Հետևաբար, մեհյանները սրբազործող Լուսավորիչը պատճառ չունեի իր հիմնարկած տաճարին համար տարբեր ձև ստեղծելու: «Արդ, Լուսավորիչը նոր իմաստավորում տվեց հեթանոսական տաճարից ժառանգած այդ ձևին ու պաշտոնապես հաստատեց նրա իրազործումը: Այդ տեսիլքի ճարտարապետական մեկնաբանությունը համընկ-

³ **Ղափանցյան Գ.**, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 164:

⁴ **Մարտիրոսյան Հ.** <https://www.facebook.com/hamlet.martirosyan> (13 dektember 2020):

⁵ **Ավետիսյան Կ.**, Արարչագործությամբ արարվածները, Երևան, 1995, էջ 40:

⁶ **Ղափանցյան Գ.**, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 164:

⁷ **Թորամանյան Թ.**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, էջ 170:

նում է Էջմիածնի Կաթողիկեի կերպարին, Բագարանի կաթողիկեին»⁸: Նման օրինակները շատ են հայ ճարտարապետության մեջ: Այսպես, Գիսանեի /Դեմետրայի/ պաշտամունքի վայրում, որ գտնվել է Տարոնում, կառուցվել է Մբ Կարապետի վանքը⁹ Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում՝ Մուշից հյուսիս-արևելք՝ Ծիրինկատար լեռան վրա, հնուց ի վեր եղել է Անահիտ դիցուհու մեհյանը, որը կործանվել է Գրիգոր Լուսավորչի հրամանով, ու մեհյանի հիմքի վրա կառուցվել է Առաքելոց եկեղեցին:

Անահիտ դիցուհու տաճարը / Առաքելոց վանքը

VII դարի պատմական քաղաքական բարդ իրադրությունների պայմաններում Ներսես կաթողիկոսի ծավալած գործունեության շնորհիվ Հայաստանը ապահովագրվեց արաբների հետագա արշավանքներից: Եվ կաթողիկոսը նախաձեռնեց այնպիսի շինարարություն, որը, ինչպես Թորամանյանն է գրում, «որչափ կրոնական, այնչափ էլ քաղաքակրթական նշանակություն ուներ»¹⁰: Զվարթնոցը նվիրված է երկնային արթուն ուժերին՝ «յանուն երկնային գուարթնոց», ենթադրվում է, որ այն կառուցվել է հեթանոսական Տիր աստծո մեհյանի վայրում, իսկ նրա հատակագիծը ունի «բանալու» ուրվագիծ՝ կողավորելով հեթանոսական գաղափարներ ու հասկացողություններ¹¹:

Զվարթնոցի պատերի քարերի վրա վարպետների թողած նշանագրերը իրենց ձևերով ու բովանդակությամբ արտահայտում են պտղաբերության հավերժության գաղափարը: Ներսես կաթողիկոսի նշանը պատկերված է Զվարթնոցի խոյակների վրա, որը Կենսոց ծառ է՝ նոնենու տեսքով: Հինգ ուժերի (հող, ջուր, օդ, արև, հատիկ կամ հոգի) օգտին է խոսում նաև հինգ մուտքերի առկայությունը Զվարթնոցում: Այս ամենը վկայում են, որ Զվարթնոցի հատակագիծը ներկայացնում է ազգի աճման, զարգացման, պտղաբերման ու հարատևման գաղափարը¹²:

⁸ Զարյան Ա., Եվրոպայում Բագարանատիպ կառույցների տարածման հարցի շուրջ, Բեյրութ, 1972, էջ 123:

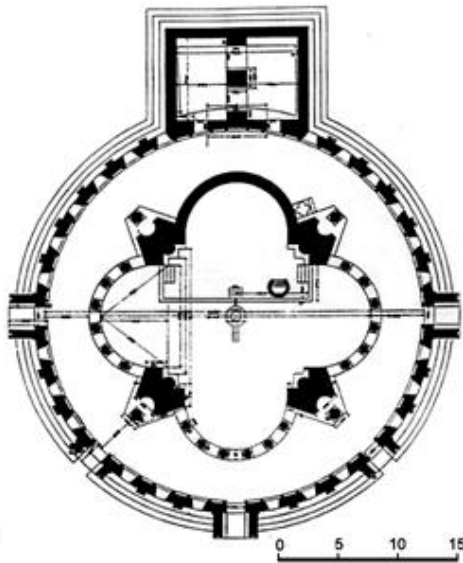
⁹ Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դդ, Երևան, 1949, էջ 22:

¹⁰ Ավետիսյան Կ., Արարում և երկրային արարվածներ, Երևան, 1995, էջ 49:

¹¹ Ղափանցյան Գ., նշվ., աշխ., էջ 62:

¹² Ավետիսյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 50:

Զվարթնոց տաճարի հատակագիծը

Աղթամար կղզին ու Վանա լիճը համատարած ջրի ու նավի խորհրդանիշ են, որի վրա դրված է Կենաց ծառը՝ Աղթամարի եկեղեցին¹³: Աղթամարի Սբ Խաչ եկեղեցու ներքին հորինվածքը բացահայտվում է արտաքին ձևերում, ցույց տալիս իր գոյավիճակը, ի հայտ բերում հեղինակի ներքին մտահղացումը: Այն արտահայտում է Մարտի մարդկանց նախապատրաստումը Քրիստոսի գալստյան: Փրկության իմաստ են կրում տաճարի զարդարանքները՝ որմնաքանդակ ձկներ, աղավնի, նավ, եգ, նուռ, խաղողի ողկույզ: Դեպի դրախտ առաջնորդողը Գագիկ թագավորն է. նա հանդես է գալիս որպես Քրիստոսի գաղափարակիր ու կատարող անձ, և Քրիստոսին է

ներկայացնում նրան համագոր մի կառույցի մոդել, որի անունը ցույց է տրված հրեշտակների բռնած Սբ Խաչով: Քրիստոսի երկրորդ քանդակը հարավային պատին է՝ գահին բազմած: Այստեղ նա հանդես է գալիս հովանավորի դիրքով, ծնկանը դրված խաչադրոշմ գրքով, կարծես ասելիս լինի՝ այս խաչն է պայմանավորում ամենը, և որ նա է իթանում մարդկային, կենդանական ու բուսական աշխարհի աճն ու զարգացումը: Հեթանոսությունից քրիստոնեություն փոխակերպումը արտահայտվեց ինչպես առանձին եկեղեցիների, այնպես էլ ճարտարապետական տարրերի միջոցով:

Որոտնավանք / Սյունիք

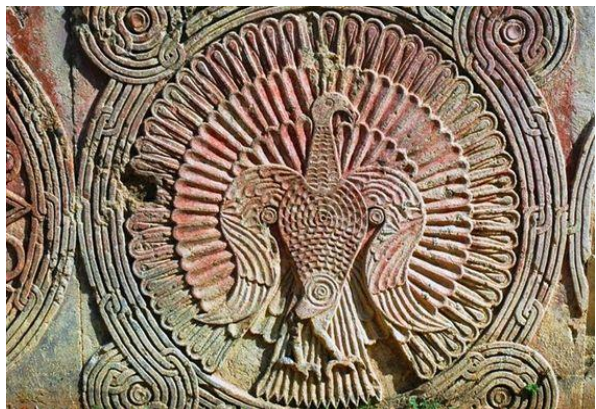
Տրամաբանական հարց է ծագում. ովքե՞ր էին հին գիտելիքների կրողները, ո՞ւմ հաջողվեց քրիստոնեություն ներմուծել հեթանոսության գաղափարները: Նախ՝ դրանք

¹³ Ավետիսյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 33:

աղանդավորական շարժումների՝ թոնդրակյանների ներկայացուցիչներն էին, որոնք իրենց «արևորդիներ» էին անվանում և՛ թոնդրակյան շարժման (IX-XI դդ.) ժամանակ, և՛ դրանից հետո: Թոնդրակյան շարժման հայտնի առաջնորդները բարձրաստիճան հոգևորականներ էին: Քրմական դասի մի մասը գերադասեց ընդունել նոր կրոնը, մկրդավել ու իր գիտելիքներն ու կենսափորձը տարածել նոր կրոնի քողի տակ: Անտարակույս է, որ հոգևորականների մեջ կային այդ գիտելիքներին տիրապետող մարդիկ: Նրանց գոյության մասին առաջին հիշատակությունը տալիս է մեր պատմագրությունը, որտեղ նշվում է, թե որոշ քրմեր և քրմերի որդիներ քրիստոնեություն ընդունեցին (կամավոր կամ ստիպողաբար) և դարձան հոգևորականներ: «Հոգևորականների մեջ կար նախաքրիստոնեական ազգային գիտելիքներին ծանոթ մի խավ, որ ծպտվելով քրիստոնյա հոգևորականի վեղարի տակ, ուսուցանում էր այդ գիտելիքները ուսուցիչ-աշակերտ ժառանգորդության միջոցով և պատրաստում իրեն փոխարինող նոր սերունդ»¹⁴:

Հայագետ Համլետ Մարտիրոսյանը կարծում է, թե նոր ժամանակների այդպիսի հոգևորականներից էր եպիսկոպոս Գարեգին Սրվանձտյանը՝ հայ բանահավաքների ու ազգագիրների ուսուցիչը: Այսօր էլ հայ հոգևորականների մեջ կան այդ գիտելիքներն իրենց ուսուցիչներից ժառանգաբար ստացած և իրենց կարգավիճակը գաղտնի պահող անհատներ:

Եզրահանգում. Թեև քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում Գրիգոր Լուսավորչի ու վերնախավի կողմից ուղեկցվել է հուշարձանների՝ բազիլիկների ու մեհյանների, հնագույն ձեռագրերի ու քանդակների ոչնչացմամբ, այդուհանդերձ ժողովուրդը հավատարիմ է մնացել իր հնագույն հավատալիքներին ու կուռքերին: Հեթանոս քրմերին ինչ-որ չափով հաջողվեց ծածկագրել ու տարբեր միջոցներով (գրականություն, ճարտարապետություն, քանդակ) փոխանցել որոշակի հնագույն գիտելիքներ: Այս ամենը հանգեցրեց նրան, որ քրիստոնյա հայ մեկնիչների կողմից հեթանոսական ծեսերը, հասկացությունները և երկրաչափական խորհրդանշական պատկերները քրիստոնեաբար սրբագործվեցին ու եկեղեցու հովանավորության տակ առնվելով՝ վերածվեցին քրիստոնեական խորհրդանշանների:

¹⁴ Մարտիրոսյան Հ., <https://www.facebook.com/hamlet.martirosyan>, (13. 12. 2020):

Տեղեկաց մենաստան. 12-րդ դար

ХРИСТИАНСТВО, КАК НОСИТЕЛЬ ЯЗЫЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В КОНТЕКСТЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Маркарян А. В.

Ключевые слова: мировоззрение, язычество, идол, единобожие, собор, архитектура, жрецы, Звартноц, обряд.

Принятие христианства в Армении Григором Просветителем и представителями верховной власти сопровождалось уничтожением памятников культуры: алтарей, жертвенников, древних рукописей, скульптур. Несмотря на все это, народ оставался верным своим древним богам и верованиям. Языческим жрецам удалось с помощью архитектуры, литературы, скульптуры, закодировать и сохранить древние знания. Это привело к тому, что языческие обряды, понятия, геометрические символы армянскими священниками были по-христиански освящены и приняты под покровительство церкви, став христианскими символами.

CHRISTIANITY AS A CARRIER OF PAGANIC KNOWLEDGE IN MEDIEVAL ARMENIAN ART

Margaryan A. V.

Key words: world cognition, paganism, idol, monotheism, temple, architecture, priests, Zvartnots, ritual.

Although the adoption of Christianity in Armenia by Gregory the Illuminator and the elite was accompanied by the destruction of monuments, such as gods and shrines, ancient manuscripts and sculptures, people remained faithful to their ancient beliefs and idols. The pagan priests to some extent managed to encode and transmit certain ancient knowledge through various means (literature, architecture, sculpture). All this led to the pagan rituals, notions and geometric

symbolic images being Christianized by Christian Armenian commentators and taken under the auspices of the church, be.

Գրականություն

1. Առաքելյան Վ., Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դդ., Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1949:
2. Ավետիսյան Կ., Արարչագործությամբ արարվածները, Երևան, ՀԲՀ հրատ., 1995:
3. Զարեան Ա., Եվրոպայում բազարանատիպ կառույցների տարածման հարցի շուրջ, Բեյրութ, 1972:
4. Ղափանցյան Գ., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1945:
5. Մարտիրոսյան Հ., <https://www.facebook.com/hamlet.martirosyan>, (13.12. 2020):
6. Նոր Կտակարան, Ավետարան ըստ Մատթևոսի, Էջմիածին, Սբ Աթոռի հրատ., 1975:
7. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942:
8. Платон, Сочинение в трех томах. Т. III. Москва. Изд-во «Мисль». -1971.

Ընդունվել է՝ 10. 02. 2021

Գրախոսվել է՝ 27. 05. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 21. 06. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արաքս ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, արվեստագիտության թեկնածու, դոցենտ

ՀԳՊԱ Գյումրու մասնաճյուղի կերպարվեստի տեսության ամբիոնի վարիչ,

Մ. Նալբանդյանի անվան ՇՊՀ դասախոս, էլ. հասցե՝ araxmargaryan@gmail.com